

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Bakalářská práce

***Vztah meta-jazyka k objektovému jazyku jako přenesení
problematiky vztahu jazyka k nejazykové skutečnosti***

Štěpán Kovařík

Plzeň 2017

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická
Katedra filozofie
Studijní program Filozofie
Studijní obor Filozofie

Bakalářská práce

***Vztah meta-jazyka k objektovému jazyku jako přenesení
problematiky vztahu jazyka k nejazykové skutečnosti***

Štěpán Kovařík

Vedoucí práce:
Mgr. Radek Schuster, Ph.D.
Katedra filozofie
Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2017

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně
a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2017

Děkuji Radku Schusterovi za pomoc při vedení práce
a především za důvěru, kterou mi projevil, při volbě tématu.

/ Obsah

1 / Úvod	1
2 / Jak přistoupit ke sporu realismu a jazykového konstruktivismu?	2
3 / Logický atomismus a empirismus jako etalon realismu	3
4 / Tarského koncepcí meta-jazyků a teorie pravdy	4
5 / Požadavek bytostné bohatosti a nejazyková skutečnost	6
6 / Russellova realistická koncepcí, teorie typů a aplikace modelu M_1	9
6.1 / Russellův realismus	9
6.2 / Russellova hierarchizace v budování formálních jazyků	11
6.3 / Aplikace modelu M_1 na Russellův realismus	12
7 / Wittgensteinova realistická koncepcí a kritika teorie typů	13
7.1 / Wittgensteinova kritika Russellovy teorie typů	13
7.2 / Wittgensteinův realismus v Traktátu	14
8 / Carnapova fyzikalistická koncepcí a bytostná bohatost jazyka	15
9 / Konstruktivistická kritika	16
9.1 / Quinův realismus	17
9.2 / Quinova teze o neurčitosti překladu	18
9.3 / Quinův myšlenkový experiment empiricky ekvivalentních teorií	20
10 / Aplikovatelnost modelů M_1 a M_2 na realismus a konstruktivismus	22
11 / Závěr	26
Seznam literatury	27
Summary	28

1 / Úvod

Nedávno se mi hlavou prohnala neuvážlivá myšlenka: proč ještě někdo nezkusil vlekly spor realismu a konstruktivismu rozhodnout čistě formálním způsobem? Jak to bývá s takovými myšlenkami, které se jen tak prohání myslí, nebyla z říše reálných nápadů. Občas ale, snad z nudy, člověk rád přemýšlí, jak by nějaký nerealizovatelný projekt přeci jen realizoval a občas snad stojí za námahu projít si jednotlivé kroky, které by bylo třeba vykonat, už jenom proto, abychom se přesvědčili, že tudy cesta opravdu nevede. Jak bychom tedy, čistě hypoteticky, postupovali? Především bychom z našeho problému museli odstranit vnější svět, nejazykovou skutečnost, chcete-li. Připustíme na chvíli, že by to bylo možné. Celý problém by se smrškl na vzájemný překlad dvou jazyků. Nejazykovou skutečnost bychom redukovali na nějaký objektový jazyk L_u , a břímě popisu by nesl určitý meta-jazyk L_1 . Je-li problém popisu nejazykové skutečnosti nějakým jazykovým aparátem problémem kompatibility, adekvátnosti, pak tento problém by zcela určitě nevymizel. Ptát se, nakolik je meta-jazyk L_1 adekvátním prostředkem k popisu libovolného objektového jazyka L_u je stejně smysluplné, jako ptát se na adekvátnost při popisu nejazykové skutečnosti prostředky jazyka. Neboť právě na otázce adekvátnosti jazyka pro popis nejazykové skutečnosti stojí značná část sporu realismus versus konstruktivismus, je přirozené, že již první krok při realizaci neuvážlivé myšlenky není možné vykonat dříve, než vyřešíme problém, který právě má být řešen, a ocitáme se v bludném kruhu.

Naivita myšlenky je odhalena, svět je ušetřen hloupého nápadu. Nelze si ale z této krátké úvahy odnést přeci jen něco navíc? Tak především zde panuje určitá symetrie v otázce adekvátnosti. Ať už „překládáme“ nejazykovou skutečnost do nějakého jazyka nebo určitý objektový jazyk do určitého meta-jazyka, v obou případech je otázka adekvátnosti na místě. Pro účely této práce si tedy téma sporu mezi realismem a konstruktivismem ponechám a pokusím se akcentovat styčné body s problematikou meta-jazyků. Vztah meta-jazyk - jazyk, ale i jazyk - nejazyková skutečnost budu chtít identifikovat za pomoci pojmu adekvátnosti. Adekvátnost lze, jak se domnívám, smysluplně popsat pomocí Tarského pojmu „bylostně bohatosti“,¹ tedy sémantickou bohatostí jazyka.

Z uvedeného vyplývá následující teze, lépe řečeno předpoklad. Považujeme podmínku bylostně bohatosti za nutný požadavek na každý jazyk, který chce popisovat cokoli vně sebe sama. Tato teze není ničím jiným, než oslabením Tarského teze. Tarski totiž požadavek bylostně bohatosti jazyka považuje v rámci své teorie pravdy nejen za nutnou, ale i postačující podmínku. V našem případě ji ale rozšiřuji na všechny jazyky vůbec, kdežto Tarski uvažuje pouze formální jazyky budované rigorózně za specifických podmínek. Výše zmíně-

¹ Tarski předpokládá, že k tomu, aby mohl meta-jazyk popisovat jazyk objektový, respektive aby mohly věty meta-jazyka připsávat větám objektového jazyka predikát pravdivý, musí být meta-jazyk bylostně bohatší (*essentially richer*), než jazyk objektový.

nou tezi tedy považuji za hlavní tezi této práce. Hlavním úkolem práce pak bude prověřit, nakolik je teze vůbec udržitelná, vytvořit podle ní modely, které budou sestávat výhradně z jazyků a meta-jazykových hierarchií a tyto modely poté aplikovat na vybrané koncepty filosofie jazyka. Představení historického vývoje sporu realismu a konstruktivismu tak chápu v rámci své práce jako sekundární úkol s tím, že akcentovat budu především problematiku adekvátnosti. Otázka adekvátnosti chápaná skrze optiku bytostné bohatosti má nakonec ve svém základu otázku sahající až k Platónovi. Je více idejí (v našem případě sémantická bohatost jazyka), nebo věcí? V tomto ohledu by náš historický exkurz mohl sahat až k antické tradici. Smyslem práce ovšem není na takovou otázku odpovídat, ale minimálně jí představit v určité její mutaci, v podobě, která je přiměřenější stavu filosofie po obratu k jazyku.

V následujících kapitolách se vydáme na exkurz k filosofickým tématům, která se týkají problematiky realismu či konstruktivismu, meta-jazykových koncepcí, problematiky adekvátnosti a překladu obecně. Vycházet budu jednak z určité zobecněné představy „vzorového“ realismu, ale především z prací Russella a Wittgensteina. Námitky konstruktivistického rázu budou představeny z pozice Quinovy. Na realistické i konstruktivistické modely budu aplikovat Tarského² požadavek bytostné bohatosti (*essential richness*) jazyka. Aplikace tohoto konceptu na filosofická stanoviska „zakladatelů“ analytické filosofie samozřejmě zavání anachronismem. Smyslem ovšem není opravovat tyto teorie z pozice pozdějších argumentů, ale sledovat vývoj debaty o způsobilosti jazyka k popisu čehokoli vně jazyka samého za pomoci zřetelně a rigorózně formulovaného konceptu bytostné bohatosti jazyka. Toto porovnání přestane působit anachronicky, když budeme celou Tarského koncepci vnímat coby svého druhu příspěvek k analytické filosofii jako projektu, který si klade za úkol smířit přinejmenším některá odvětví speciálních věd s filosofií, a rovněž jako určité vyústění problémů, které se do Tarského T definice přenesly již od Russella a jeho záliby ve sbírání a řešení paradoxů.

2 / Jak přistoupit ke sporu realismu a jazykového konstruktivismu?

Téma sporu realismu a relativismu, respektive konstruktivismu již obšírně zpracoval Tomáš Marvan.³ Pro potřeby svého textu vytkl určitý etalon filosofického realismu, kterým je pro něj Michael Devitt. Marvan spolu s ním zastává pozici tvrdící, že není třeba spojovat realistické stanovisko s konkrétní teorií pravdy. „*Problém správné teorie pravdy je [podle Marvana] z hlediska hajitelnosti realismu celkem podružný. Realismus je teze o nezávislé existenci vnější reality. Teorie pravdy odpovídá na speciálnější otázku ohledně vztahu dvou částí reality: lidských jazykových projevů a toho, čeho se tyto projevy týkají.*“⁴

² Tarského koncepci představím z pochopitelných důvodů jako první. Další filosofické koncepce se budu snažit, až na drobné výjimky, představovat v chronologicky náležitém pořadí.

³ MARVAN, Tomáš. *Realismus a relativismus*. Praha: Academia, 2014. 148 s.

⁴ MARVAN. *Realismus a relativismus*. s. 13.

Záměrem mé práce nicméně není hájit realistickou pozici,⁵ ale aplikovat požadavek bytostné bohatosti na určitá (ať už realistická, nebo konstruktivistická) stanoviska. Pokud jde o problematiku meta-jazyků, je nadto nemyslitelné, abychom se bez koncepce pravdy obešli. Její tvůrce Tarski nejen že zcela otevřeně přijal korespondenční teorii pravdy coby východisko své teorie,⁶ ale nadto celou koncepci formoval právě jako prostředek ke konstrukci teorie pravdy. Už jen z tohoto ohledu se nemůžeme držet Marvanova zcela neutrálního stanoviska. Dále, ačkoli je Marvanova snaha oddělit realismus od jakékoli konkrétní teorie pravdy metodicky smysluplná, přinejmenším z historického hlediska lze pozorovat úzké spojení mezi korespondenční teorií pravdy a vznikem disciplíny zvané analytická filosofie. Vzhledem k cíli této práce pak etalon realistického stanoviska budeme hledat spíše s ohledem na historii jeho vzniku, než s ohledem na nalezení nejudržitelnější teorie realismu.

3 / Logický atomismus a empirismus jako etalon realismu

Logický atomismus lze považovat za určité výchozí stanovisko v dějinách analytické filosofie nebo filosofie jazyka vůbec. Za výchozí stanovisko jej považují potud, že právě formulace problematických důsledků atomismu se velkou měrou podílely na rozvoji celé disciplíny analytické filosofie.

Logický atomismus je systematickým rozpracováním „...přirozené představy, že lidské poznání je jakýmsi pojímáním věcí do lidské mysli a že slova jsou jakýmsi nálepkami, které jsou 'připevňovány' na věci, aby toto pojímání zprostředkovaly.“⁷ Jazyk je zrcadlením vnějšího světa. Jména odpovídají předmětům, další větné druhy, slovesa a přídavná jména, popisují vlastnosti a vztahy. Jazyk se skládá z vět. Pravdivé věty tvoří vědu neboli správnou teorii světa. Pravdivé věty jsou tedy jazykovým zrcadlem faktů (ve světě). Všechny věty jazyka nejsou nicméně pravdivými. Nepravdivé věty odpovídají možnosti ve světě, tedy proto-faktům.⁸ Podstatné je zde právě kritérium pravdivosti. Pravdivé věty odpovídají faktům, které

⁵ Marvan záměrně oslabuje „optimální“ realistické stanovisko o konkrétní teorii pravdy. Slabší tvrzení je přirozeně snáze hajitelné, neboť hájíme menší množství tvrzení, což lze zároveň chápat za rub téže mince, neboť tak můžeme verifikovat jen menší množství tvrzení. V tomto duchu se nese Peregrinova kritika Marvanova stanoviska. „Problém je pak v tom, že jakkoli můžeme realismus artikulovat tak, že bude obrněný proti jakémukoli vyvracení, je tu neodbytná otázka, k čemu nám takový realismus bude a o co bychom přišli, kdybychom se ho vzdali.“ PEREGRIN, Jaroslav. Realismus, relativismus a trápení ducha: Úvahy nad knihou Tomáše Marvana: Realismus a relativismus. *Filosofie dnes*. 2014, 2(6), s. 65.

⁶ Tarski přijal korespondenční teorii pravdy coby vzor, s nímž pak porovnal svou vlastní definici. Kritériem úspěšnosti jeho definice má být právě porovnání s korespondenční teorií pravdy. TARSKI, Alfred. The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. *Philosophy and Phenomenological Research*. 1944, 4(3), s. 342, 343.

⁷ PEREGRIN, Jaroslav. *Obrat k jazyku*. Praha: Filosofia, 1998. s. 10.

⁸ PEREGRIN. *Obrat k jazyku*. s. 11.

tvorí svět.⁹ Věty obecně popisují, řečeno Kantovsky, veškerou možnou zkušenost. Z uvedeného je patrné, že jsou z celé koncepce vyloučeny věty, které nemají smysl, jinak řečeno nejsou a nemohou být ani pravdivé, ani nepravdivé. Mimo vztah jazyka a světa rovněž stojí tautologie a kontradikce, neboť ty jsou rozhodnutelné pouze syntakticky. S celou koncepcí se pak pojí, a odtud i pojmenování „logický atomismus“, představa určitých atomických výroků, které rovněž odpovídají atomickým faktům ve světě, potažmo proto-faktům (faktům v možnosti).

Svět je konstituován elementárními fakty, ty totiž konstituují fakty složitější. Z pohledu jazyka stejným způsobem z elementárních výroků vyplývají výroky složitější. Z hlediska poznání světa je potom řeč o elementárních poznacích, které jsou výsledkem pozorování, z nichž vyvozováním dostáváme poznatky komplexní. „*Tak se logický atomismus stává východiskem logického empirismu.*“¹⁰

Logický atomismus a potažmo logický empirismus je kompatibilní jak s realistickým postojem, tak s korespondenční teorií pravdy. Co do svého historického primátu na poli analytické filosofie, ale i co do modelování koncepce realistického stanoviska, beru logický atomismus a empirismus jako etalon, a ostatní, ať už více či méně exotické koncepce budu chápat jako jeho alternaci. Propojitelnost logického atomismu, realismu a korespondenční teorie pravdy skýtají rovněž dobré východisko pro porovnání tohoto „vzorového“ realistického postoje s Tarského koncepcí meta-jazyků.

4 / Tarského koncepce meta-jazyků a teorie pravdy

Tarski, podobně jako logičtí empiristé Vídeňského kruhu, přijal ve svém článku *Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics* korespondenční teorii pravdy, ovšem nikoli nekriticky, ale coby kritérium úspěšnosti své vlastní koncepce. Aby mohl nějakou vlastní teorii představit, musí se odvolat na nějakou definici. Bere si na pomoc běžný, lidový, chcete-li intuitivní koncept pravdy, potažmo Aristotelovu formulaci tohoto pojetí.¹¹ Všechny formulace, které cituje, nicméně považuje za problematické, a to z hlediska jazyka, v němž jsou formulovány (jsou formulovány v přirozeném jazyce, který je pro takovou definici příliš vágní). Neboť Tarski doslova stanovuje podmínku, abychom pojem pravdy vždy vztahovali ke konkrétnímu jazyku,¹² vyvstává potřeba konstrukce jazyka nového. Takovým

⁹ Je patrné, že zde vztah jazyka a mimojazykové skutečnosti, světa, není nijak komplikován otázkou po adekvátnosti „ideálního“ jazyka vůči světu.

¹⁰ PEREGRIN. *Obrat k jazyku*. s. 12.

¹¹ Všechny lze s určitou dávkou tolerance označit jako koncepce korespondenční.

¹² „...we, must always relate the notion of truth, like that of a sentence, to a specific language; for it is obvious that the same expression which is a true sentence in one language can be false or meaningless in other.“ TARSKI. *The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics*. s. 342.

jazykem nemůže být přirozený jazyk (v rámci přirozeného jazyka by řešení teorie pravdy mělo charakter pouhé aproximace), ale pouze jazyk s exaktně specifikovanou strukturou. Zásadní je pak podmínka, že jazyk nesmí být jazykem autoreferenčním.

Autoreference je ze své podstaty odpovědná za takzvaný paradox lháře. Kupříkladu: „Věta vytištěná [jako 1. na 5.] řádku této stránky je nepravdivá.“¹³ Věta tedy tvrdí, že: „*s' je pravdivá tehdy a jen tehdy, když je ,s' nepravdivá.*“¹⁴ Zmíněná věta generuje očividný spor. Tarski proto analyzuje předpoklady, které k této antinomii vedou.

(I) Jedná se o sémanticky uzavřený jazyk. Předpokládali jsme tedy, že jazyk, v němž je antinomie zkonstruována obsahuje: vlastní výrazy, jména těchto výrazů, sémantické termíny jako „pravdivý“ (které referují k větám jazyka). Předpokládali jsme rovněž, že je v daném jazyce možné formulovat všechny věty, které vymezují adekvátní použití termínu pravdivý.

„(II) Předpokládali jsme, že v tomto jazyce platí obvyklé logické zákony.

(III) Předpokládali jsme, že v našem jazyce můžeme formulovat a tvrdit empirické premisy, jako byl výrok [*s' je identická s větou vytištěnou v tomto článku na straně 5 na řádku 5*]“¹⁵

Neboť předpoklady I a II jsou vzájemně nekonzistentní, musíme podle Tarského alespoň jeden opustit. Přirozeně to bude první z předpokladů, jak se ukazuje na popisu definice T.

„(T) *X je pravdivá tehdy a jen tehdy, když p.*

Definice sama i všechny ekvivalence, které implikuje, musí být formulovány v meta-jazyce. Symbol ,p' naproti tomu v (T) zastupuje arbitrární větu našeho objektového jazyka. Z toho tedy vyplývá, že každá věta, která se vyskytuje v objektovém jazyce, se musí vyskytovat i v meta-jazyce; jinak řečeno, meta-jazyk musí rovněž obsahovat objektový jazyk, jako svou součást.“¹⁶ Nejenže každá definice pravdy musí být definována v meta-jazyce, ale nadto Tarski vznáší požadavek bytostné bohatosti meta-jazyka.¹⁷ Meta-jazyk musí obsahovat všechny věty jazyka objektového a rovněž musí být tak bohatý, aby umožňoval vytvoření jména pro každou větu objektového jazyka. Dále pak musí obsahovat termíny obecné logiky (např. tehdy a jen tehdy), nemůže ovšem obsahovat žádné nedefinované termíny, které by nebyly termíny jazyka objektového. Sémantické termíny odkazující k objektovému jazyku pak musí být do meta-jazyka zaváděny výhradně definicemi.

¹³ TARSKI. The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. s. 347.

¹⁴ TARSKI. The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. s. 348.

¹⁵ TARSKI. The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. s. 348

¹⁶ „(T) *X is true if, and only if, p.*

The definition itself and all the equivalences implied by it are to be formulated in the meta-language. On the other hand, the symbol 'p' in (T) stands for an arbitrary sentence of our object-language. Hence it follows that every sentence which occurs in the object-language must also occur in the meta-language; in other words, the meta language must contain the object-language as a part.“ TARSKI. The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. s. 350.

¹⁷ „*It is not easy to give a general and precise definition of this notion of "essential richness." If we restrict ourselves to languages based on the logical theory of types, the condition for the meta-language to be "essentially richer" than the object-language is that it contain variables of higher logical type than those of the object-language.*“ TARSKI. The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. s. 351.

Zastavme se nicméně u podmínky bytostné bohatosti, neboť je zcela zásadní pro pozdější formulaci modelů M_1 a M_2 , které představím v následující kapitole. Tarského požadavek se jeví zcela přirozeným jakožto podmínka, neboť v opačném případě bychom tvrdili, že meta-jazyk, který je sémanticky méně bohatým, je s to popisovat jazyk sémanticky bohatší. Tarski sice připouští možnost, že meta-jazyk nemusí vždy nutně obsahovat celý objektový jazyk jako svoji součást, nicméně v takovém případě požaduje možnost přeložitelnosti objektového jazyka do meta-jazyka,¹⁸ touto možností se bohužel více nezabývá. Vzhledem k modelům M_1 a M_2 budeme považovat podmínku bytostné bohatosti za podmínkou nutnou. Tarski ji ovšem chápe nejen jako nutnou, ale i postačující k formulaci definice pravdy. Samotná definice pravdy již leží mimo zorné pole této práce, můžeme tudíž pominout, proč je pro Tarského podmínkou dostatečnou. Pro naše účely je postačující chápat tuto podmínku pouze jako nutnou.

Shrňme si tedy vlastnosti meta-jazykové koncepce. Meta-jazyk je určen k popisu jazyka objektového a přinejmenším v Tarského případě k zavedení pojmu pravdivosti. Meta-jazyk musí obsahovat všechny věty jazyka objektového jako svou součást a naopak jazyk objektový nemůže sloužit k popisu sebe sama či k autoreferenčním účelům.

5 / Požadavek bytostné bohatosti a nejazyková skutečnost

Abych vůbec mohl obhájit smysluplnost rozšíření požadavku bytostné bohatosti na všechny jazyky vůbec, musím vysvětlit, jakým způsobem bude možné přenést tento Tarského požadavek z meta-jazykového „prostoru“, tedy ze vztahu meta-jazyk - objektový jazyk na vztah jazyk - nejazyková skutečnost. Navrhuji myšlenkový experiment, v jehož rámci budeme považovat problém konverze nejazykové skutečnosti na určitý jazyk za vyřešený. Jinak řečeno, pracujme čistě hypoteticky s nejazykovou skutečností, jako by byla určitým jazykem. Označme si jej L_u . Jednotlivé termíny jazyka L_u představují reálně existující entity světa, věty představují interakce těchto entit, neboli procesy. L_u lze nicméně chápat dvěma způsoby a to v závislosti na modelu, jehož bude součástí, což bude patrné dále. Lze jej tedy chápat jako jazyk externí podobným způsobem, jako běžně rozumíme slovu externí, když jej aplikujeme na nejazykovou skutečnost. Lze jej ovšem rovněž chápat jako součást hierarchie „umělých“ člověkem budovaných jazyků. Předpokládejme dále, že L_u má konečně bohatou sémantiku, tedy konečný počet entit a typů jevů, tedy konečný počet termínů a typů vět. Jazyky, kterými popisujeme jazyk L_u tvoří určitou hierarchii meta-jazyků $L_1 - L_n$, které můžeme chápat docela podle Tarského definic. Tzn. jazyk vyššího řádu, respektive meta-jazyk, je bytostně bohatší, než jazyk řádu nižšího, respektive jazyk objektový.

¹⁸ TARSKI. The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. s. 350.

V závislosti na tom, jak chápeme L_u v rámci dané hierarchie můžeme modelovat dvě rozdílné situace:

M_1 S jazykem L_u operujeme jako s universem, které v sobě zahrnuje hierarchii jazyků L_1-L_n . L_u je tedy v konečném důsledku sémanticky nejbohatším jazykem.

M_2 S jazykem L_u operujeme, jako by to byl jazyk nejnižšího řádu v hierarchii L_u-L_n . L_u je pak sémanticky nejméně bohatým jazykem v dané hierarchii.

M_1 lze v zásadě považovat za interpretaci blízkou realismu. Připomínám, že svět jsme v rámci myšlenkového experimentu definovali jako jazyk L_u , který ale nechápeme nezbytně jako umělý lidský konstrukt.¹⁹ Externí svět, byť si i chápaný jako jazyk, který zahrnuje vše, včetně jazyků „uměle“ konstruovaných člověkem, je základním kamenem realismu.

Naproti tomu M_2 představuje konstruktivistické stanovisko, neboť jazyky L_1-L_n jsou bytostně bohatší, než jazyk L_u , přičemž jazyk L_u je nejnižším stupněm v hierarchii jazyků L_u-L_n tedy nemá výsadní postavení universa, jako je tomu u M_1 .

Na následujících stránkách se tedy pokusím aplikovat modely (M_1 či M_2) na odpovídající filosofická stanoviska v závislosti na tom, zda-li tendují k realismu, nebo konstruktivismu. Neboť tvrdě zastávaný konstruktivismus je v podstatě anomálním filosofickým postojem, pokusím se v dalších kapitolách aplikovat model M_2 na jakýsi dogmatický model konstruktivismu, za konkrétní příklad určitých konstruktivistických tendencí nicméně považuji Quina, jehož teze s modely porovnáám. Podkladem pro aplikaci modelu M_1 budou práce Russella, Carnapa, nebo Kukna. Předeseílám, že smyslem této práce není prověřit mé vlastní teze, respektive modely, ale jejich aplikací testovat, jak by se celý spor realismus versus konstruktivismus vyvíjel, kdybychom v jeho řešení dospěli za debatu o adekvátnosti jazyka k popisu nejazykové skutečnosti. Proto také M_1 a M_2 nastolují zcela úmyslně nepřírozeně příznivé podmínky pro řešení tohoto vleklého sporu.

Pokusme si nyní nastínit, jak se lze zhostit aplikace M_1 na konkrétní problém popisu světa jazykem. Přesuňme se do prostředí empirické vědy a vezměme si za jeden z možných příkladů fyziku. Zaměříme-li se kupříkladu na důvody vystřídání Aristoteléské fyziky za fyziku Newtonovskou, uvidíme velké množství fenoménů, které Aristoteléská fyzika nebyla s to popisovat. Thomas Kuhn pro tento problém zavedl originální pojem paradigmatu. Ve

¹⁹ To, že je nejazyková skutečnost chápána v rámci myšlenkového experimentu jako jazyk ale nelze interpretovat tak, že se jedná o „uměle“ vytvořený konstrukt. To, proč nejazykovou skutečnost považujeme za jazyk, je pouze z toho důvodu, abychom se v rámci této hypotetické úvahy vyvarovali obtíží spojených s „nekompatibilitou“ či „nepřeložitelností“ nejazykové skutečnosti do konkrétního jazyku. Smyslem je modelovat tak příznivé podmínky pro řešení problému, abychom v následujících krocích mohli sledovat další vývoj celé problematiky realismu a konstruktivismu.

*Struktura vědeckých revolucí*²⁰ popisuje problematiku změn paradigmat jako přechod mezi normální a revoluční vědou. Když normální věda vyčerpá své možnosti popisu nových fenoménů, respektive když se nahromadí určité neúnosné množství neřešitelných problémů v rámci vědecké teorie, nastane potřeba změny paradigmatu, jako je tomu například u Aristotelického, Newtonovského nebo Einsteinovského paradigmatu v rámci fyziky. Tuto změnu paradigmatu lze chápat v rovině jazyka, konkrétně prismaticem bohatosti jazyka jak jsme viděli výše. Sám Kuhn nakonec takovou interpretaci nevyklučuje, když jako jeden z příkladů uvádí Koperníka, „...který odmítl přiřadit tradiční titul „planety“ Slunci [a který] si neosvojoval pouze, co znamená „planeta“ nebo Slunce, ale změnil význam slova „planeta“ tak, že mohl nadále provádět smysluplná rozlišení ve světě, v němž se na všechna nebeská tělesa - nejen Slunce - nahlíželo jiným způsobem než dosud.“²¹

Tento Kuhnův příklad chápu jako vhodnou ukázkou aplikace podmínky bytostné bohatosti jazyka na vztah nejazykové skutečnosti a jazyka. Koperník byl v tomto Kuhnově příkladu nucen obohatit jazyk astronomie tak, aby mohl popisovat jevy a stavy věcí způsobem, který odpovídá nově pozorovaným skutečnostem. Smyslem této exkurze ke Kuhnovi samozřejmě není tvrzení, že jeho *Struktura vědeckých revolucí* je redukovatelná na problematiku bohatosti jazyka, tedy že by Kuhn sám předpokládal, že pouhým obohacením sémantiky jazyka dochází k revoluční fázi vědy.²² Snažím se pouze poukázat na fakt, že podmínka bohatosti jazyka je v tomto případě validním instrumentem, který může fungovat přinejmenším jako podmínka omezující. V Kuhnově příkladu s Koperníkem tedy pozorujeme sémantické obohacení jazyka.

Představme si nyní, jak aplikovat pojem bytostné bohatosti na tento určitý případ, konkrétně aplikací modelu M_1 na výše vykreslenou změnu paradigmat. Jména našeho jazyka L_u zastupují vnější objekty, věty zastupují vztahy těchto objektů (například časoprostorové vztahy planet). Jazyky L_1-L_n , které budou L_u popisovat, budou obsahovat všechny jeho věty a zároveň musí být tak bohaté, aby umožňovaly vytvoření jména pro každou jeho větu (která vyjadřuje kupříkladu výše zmíněné časoprostorové vztahy). Podotýkám ovšem, že je třeba si povšimnout, že v Kuhnově koncepci nejde o prosté zavedení nového termínu v tom smyslu, že bychom pozorovali nový jev x a prostě pro něj zavedli označení, které jej bude denotovat. Kuhn naráží na určité ukotvení termínu v rámci celé sémantiky. Právě toto ukotvení je podle mého soudu možné díky té vlastnosti bohatosti jazyka, která nám umožňuje označovat vztahy (tedy v případě meta-jazyka věty) jmény. V kapitole věnující se empiricky ekvivalentním teoriím uvidíme, že aplikace tezí této práce je právě v rámci vědeckých teorií v mnoha ohledech problematické. Zde je prozatím představena takto neproblematicky.

²⁰ Čtenáře odkazují na Kuhnovu knihu, kde lze celou problematiku obšírně nastudovat. Viz. KUHN, Thomas, Samuel. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh, 1997. 206 s.

²¹ KUHN. *Struktura vědeckých revolucí*. s.131.

²² Ačkoli nelze tvrdit, že by k revoluční fázi docházelo na základě obohacení jazyka, lze s určitou jistotou tvrdit, že je tato fáze u Kuhna obohacením jazyka provázena. Tedy jde o nutnou podmínku, nikoli však dostatečnou.

Zpět k aplikaci modelu M_1 . Řekli jsme si, že jazyky L_1 - L_n musí být tak bohaté, aby mohly vytvářet jména pro věty jazyka L_u . Tzn. kupříkladu pro větu vyjadřující určité časoprostorové vztahy planet a Slunce (kdy planeta krouží kolem slunce) lze zavést jméno orbita. V předkoperníkovském paradigmatu by sémantika jazyka L_1 jméno orbita neobsahovala. Naopak s Koperníkovým jazykem L_n jsme s to popsat větší část sémantiky jazyka L_u . Potud je aplikace modelu M_1 poměrně neproblematická. Uvědomme si ovšem, že spolu se vznikem jazyka L_n obohacujeme i jazyk L_u právě o věty a termíny jazyka L_n , kupříkladu o termín orbity, který je označením vztahů termínů jazyka L_u . Tyto paradoxní důsledky ale ponechávám na závěr práce, kde je podrobně představím. V této a v několika následujících kapitolách se spokojíme s pouhým představením aplikace modelu M_1 na konkrétní filosofické koncepce.

6 / Russellova realistická koncepce, teorie typů a aplikace modelu M_1

Předjme nyní, když jsme si představili Tarského koncepci metajazyků, požadavek bytostné bohatosti jazyka, a aplikaci této podmínky na jazyky popisující nejazykovou skutečnost ke konkrétním realistickým koncepcím. Russell, který se otevřeně kloní k realistickému postoji je vhodným kandidátem na představení konkrétního realistického stanoviska. Kromě tohoto poměrně přehledného stanoviska lze rovněž pozorovat paralelu mezi jeho teorií typů a Tarského hierarchií meta-jazyků. Russella je tedy třeba považovat za významného pro teze této práce jak z hlediska jeho realismu, tak z hlediska teorie typů, jejíž pochopení nám umožní proniknout hlouběji do Tarského meta-jazykové koncepce, potažmo do podmínky bytostné bohatosti.

6.1 / Russellův realismus

Jak bylo řečeno, Russell je přiznaným realistou. Jeho realismus má ovšem podobu zvláštního „kantovského“ odsunutí skutečnosti. Russell staví svojí koncepci na ne zcela snadno pochopitelné terminologii. Věci, jež jsou nám bezprostředně známy ve vnímání, nazývá smyslovými daty (*sence data*), která jsou výhradním a jediným prostředkem poznání světa, respektive fyzického prostoru. Fyzickým objektům (*physical objects*) nejsou smyslová data inherentní, jak by se naivnímu realistovi mohlo zdát. Barva, tvrdost, atp. tedy nejsou vlastnostmi fyzického objektu, řekněme stolu. Russell k této naivně realistické představě po-
znamenává, že kdyby tomu tak bylo a stůl byl pouhým souborem smyslových dat, stůl by v případě, že jej zakryjeme látkou, zmizel.²³ V podobném duchu se nese i Russellův příklad s kočkou. Je smysluplnější předpokládat existenci kočky i po dobu, po kterou jí nesleduje-

²³ RUSSELL, Bertrand. *The Problems of Philosophy*. New York: H. Holt, 1912. s. 30, 31.

me, neboť kočka během té doby strávila potravu, spala, změnila svou polohu v místnosti atp. Je tedy smysluplné tvrdit, že kočka existovala po celou dobu včetně všech metabolických procesů.²⁴ Respektive tento předpoklad je smysluplnější, než předpoklad, že kočka po tu dobu vůbec neexistovala, neboť lépe vysvětluje fenomény typu, že kočce během uplynulé doby strávila potravu apod.

Otázkou tedy podle Russella není, zda nějaký fyzický objekt (nebo obecně řečeno nějaký původce smyslových dat) existuje, ale jaký je vztah tohoto objektu a smyslových dat. To, že každý přisedící u večeře vnímá jiný soubor smyslových dat, pokud jde o již zmiňovaný stůl, Russell chápe tak, že tato smyslová data jsou důsledkem jevení se fyzického objektu (stolu), podle určitých zákonů (perspektivy, lomu světla atp.). Krajně skeptický pohled Russell odmítá s tím, že každé poznání musí být nakonec postavené na instinktivních přesvědčeních různé síly. Pokud určitá přesvědčení nejsou v rozporu s jinými, neexistuje důvod je odmítat. Naopak určitý systém přesvědčení, jako celek přesvědčení, která jsou určitým způsobem harmonická (tzn. vzájemně se nevyklučují), považuje Russell za hodný přijetí.²⁵

Russell jde se svou koncepcí fyzického prostoru ještě o něco dál, když do jisté míry relativizuje epistemologický primát smyslových dat za pomoci příkladu se světelným vlněním. Zatímco viditelné světlo (jako smyslové datum) je v zásadě nepopsatelné člověku, který je od narození slepý, světlo chápané fyzikalisticky (jako vlnění) takovému člověku popsat lze (právě jako prostorový útvar vlny). Russell tedy určitým způsobem překračuje Kantovu nepřekročitelnou dělicí čáru a připouští popis „věci o sobě“ (fyzického objektu). Naopak světlo, tak jak jej vidíme, se ve vnějším světě vůbec nenachází, neboť jako takové je pouhým účinkem působení vln na oči, nervy, mozek.²⁶ Russellova ontologie je tedy obrácením Berkeleyho ontologie naruby. Smyslová data nemají reálnou existenci jinou, než jako podráždění smyslových receptorů, nervů a mozku. Připomeňme si, že fyzické objekty jsou v zásadě nevykazatelné, přesto ale mají pro Russella nejen ontologicky ale i epistemologicky větší váhu.

Russell tedy předkládá koncepci dvou prostorů, společného (fyzického) prostoru a soukromého prostoru (prostoru tvořeného smyslovými daty). Existenci společného prostoru nakonec podkládá potřebou zajistit fyzický objekt pro ostatní lidi, tzn. potřebou v zásadě sociální. Ve společném prostoru se nachází skutečný stůl. V soukromém prostoru stůl, který je jaksi zkreslený, ovšem podle určitých zákonitostí (kupříkladu podle zákonů perspektivy). Jak stůl, tak i naše tělo samotné musí existovat ve společném fyzikálním prostoru, neboť v opačném případě by nebylo možné tvrdit, jaké budeme mít vjemy stolu za různých okolností. Russell tedy připouští, že smyslová data neposkytují adekvátní poznání fyzického objektu, ovšem data ze soukromého prostoru musí být do značné míry podobná datům

²⁴ RUSSELL. *The Problems of Philosophy*. s.36, 37.

²⁵ „There can never be any reason for rejecting one instinctive belief except that it clashes with others; thus, if they are found to harmonize, the whole system becomes worthy of acceptance.“ RUSSELL. *The Problems of Philosophy*. s. 39.

²⁶ RUSSELL. *The Problems of Philosophy*. s. 44, 45.

z prostoru veřejného (tzn. např. poloha předmětů ve fyzikálním prostoru více méně odpovídá poloze předmětů v prostoru soukromém.) Představu o tom, jak jsou věci uspořádány v prostoru veřejném, ale nakonec máme z prostoru soukromého.²⁷

Russellův realismus si tedy na jedné straně neklade za cíl zcela překonat námitky skeptiků a potud lze o Russellovi tvrdit, že je solipsistou, na druhé straně pragmaticky přijímá určitá intuitivní přesvědčení a na jejich základě připouští adekvátní popis fyzického prostoru, tedy vnějšího světa. Na Russellově příkladu je zřetelně patrné, že důsledně promyšlený realismus se neobejde bez „axiomů intuice“ a není zcela odolný vůči skepsi, solipsismu a konstruktivistickým námitkám.

6.2 / Russellova hierarchizace v budování formálních jazyků

Motivací k vytvoření teorie typů, která představuje určitou snahu vnést do jazyka řád pomocí hierarchizace, stojí řada paradoxů, které Russellovi stály v cestě během realizace jeho projektu logicismu. Russell ve svém článku *Mathematical Logic as Based on the Theory of Types* uvádí celkem 7 příkladů tohoto paradoxu, kterých je podle něj ovšem nepočítaně, s tím, že všechny lze v zásadě charakterizovat jako paradoxy, v jejichž základě stojí auto-reference.²⁸ Tyto druhy paradoxů ovšem nejsou pouhými hříčkami, které by Russell sbíral pro pobavení. Russell si uvědomil, že paradoxy generované autoreferencí jsou zásadním problémem teorie množin, jsou-li pravidla pro množiny příliš volná. Paradox, který je teorii množin za těchto volných podmínek inherentní formuloval následovně:

„Nechť w je množinou všech množin, které nejsou prvky sebe sama. Pak, ať už je množina x čímkoli, „ x je w “ je ekvivalentní „ x není x .“ Dáme-li tedy x hodnotu w , „ w je w “ je ekvivalentní „ w není w .““²⁹

Věta nabývá hodnoty nepravda jak v případě, kdy množina je svým vlastním prvkem, tak v případě opačném. Když je množina svým vlastním prvkem, nastává spor s tou částí definice, která tvrdí, že jde o množinu, která není svým prvkem. V případě, že množina není vlastním prvkem, není ovšem množinou všech množin, které nejsou svým vlastním prvkem, neboť právě tato množina není prvkem sebe samé.

Z uvedeného příkladu je patrné, proč jádro problému Russell identifikoval jako auto-referenční funkce. Řešením měla být jeho teorie typů. V zásadě se jedná o omezení oboru

²⁷ RUSSELL. *The Problems of Philosophy*. s. 46-57.

²⁸ „In all the above contradictions (which are merely selections from an indefinite number) there is a common characteristic, which we may describe as self-reference or reflexiveness.“ RUSSELL, Bertrand. *Mathematical Logic as Based on the Theory of Types*. *American Journal of Mathematics*. 1908, 30 (3), s. 224.

²⁹ „Let w be the class of all those classes which are not members of themselves. Then, whatever class x may be, „ x is a w “ is equivalent to „ x is not an x .“ Hence, giving to x the value w , „ w is a w “ is equivalent to „ w is not a w .“ RUSSELL. *Mathematical Logic as Based on the Theory of Types*. s. 222.

významu (*range of significance*) funkce. Paradoxy výše zmíněného typu totiž podle Russella vznikají právě proto, že (jako u příkladu množiny všech množin) překročíme hranice oboru významu určité funkce či jiných logických objektů. Typ (*type*) je pak definován právě jako obor významu propoziční funkce, tedy jako soubor argumentů, pro něž má daná funkce nabývat určité hodnoty. Každá vázaná proměnná určité propozice má jistý typ, který je třídou hodnot této proměnné.³⁰ „Nultý typ obsahuje logicky dále nedělitelná individua; prvního typu jsou vlastnosti individuí, jejich vztahy a třídy; druhého typu jsou vlastnosti vlastností, vztahů a tříd individuí, třídy tříd, vztahů a vlastností individuí atd.“³¹ Autoreference je pak znemožněna pravidlem předepisujícím, že: „Cokoli [...] obsahuje vázanou proměnnou, nesmí být samo ohodnocením této proměnné. Tedy cokoli obsahuje vázanou proměnnou musí být jiného typu [vyššího typu], než možné ohodnocení této proměnné...“³²

Teorii typů pak Russell dále rozvětňuje do řádů. Propozice prvního řádu obsahují pouze elementární věty sestávající z individuí, která jsou vázanými proměnnými. Tyto propozice prvního řádu se pak budou v propozicích druhého řádu vyskytovat jako vázané proměnné a takto lze pokračovat dále. Proto, kupříkladu, když Epimenides tvrdí, všechny propozice prvního řádu, které vyřkl, jsou nepravdivé, vyjadřuje tím propozici řádu druhého. Neboť tvrzení o nepravdivosti všech jím vyřčených vět je druhého řádu, může být bez problémů pravdivé, aniž by se vyskytla kontradikce.³³

6.3 / Aplikace modelu M_1 na Russellův realismus

Je patrné, že za Russellovou snahou o hierarchizaci jazyka pomocí typů stojí stejný problém, jako později za Tarského hierarchií jazyků, a sice problém autoreference a jím generované paradoxy. Tarski šel ovšem při nahlížení problému „o krok dál“, respektive problém reformuloval na problém pravdivosti, tedy na sémantický problém predikátu pravdivosti, který, jak jsme viděli výše, nelze definovat v rámci jediného jazyka.

Co se Russellova realismu týče, je na něj teze bytostné bohatosti alespoň hypoteticky aplikovatelná. Co se Teorie typů týče, nelze o její aplikaci vůbec hovořit, neboť teorie typů je teorií jediného jazyka, nikoli hierarchií několika jazyků, jinak řečeno, kde Tarski buduje hierarchii jazyků, zavádí Russell typy uvnitř jazyka jediného. Ačkoli oba systémy sdílejí fakt,

³⁰ RUSSELL. *Mathematical Logic as Based on the Theory of Types*. s. 236.

³¹ SCHUSTER, Radek. Axiom redukovatelnosti: za zrcadlem paradoxu a co tam Russell našel. In: *Filosofický časopis: Mimořádné číslo (2013/2)*. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 2013. s. 695.

³² „Whatever contains an apparent variable must not be a possible value of that variable. Thus whatever contains an apparent variable must be of a different type from the possible values of that variable...“ RUSSELL. *Mathematical Logic as Based on the Theory of Types*. s. 237.

³³ „Thus, e. g., if Epimenides asserts “all first-order propositions affirmed by me are false,” he asserts a second-order proposition; he may assert this truly, without asserting truly any first-order proposition, and thus no contradiction arises.“ RUSSELL. *Mathematical Logic as Based on the Theory of Types*. s. 238.

že jsou systémy formálních jazyků, Russellův koncept není s Taského koncepcí bytostné bohatosti slučitelný. Pokusme se nicméně odhlédnout od teorie typů a aplikovat model M_1 pouze na Russellovo realistické schéma, přičemž budeme postupovat obdobně, jako v Kuhnově případu. Považujme tedy Russellův fyzický prostor v rámci aplikace modelu M_1 za jazyk L_u . Vraťme se dále Russellovu příkladu se světelným vlněním, který naznačuje přinejmenším tolik, že náš jazyk, respektive jazyky L_1-L_n jsou sémanticky bohatší, než kdyby sestávaly z pouhých označení smyslových dat. Světelné vlnění je pak v rámci jazyků L_1-L_n teoretickým konstruktem, který ale podle Russella v zásadě odpovídá charakteru nejazykové skutečnosti. Chápejme tedy světelné vlnění právě jako jméno označující nějaký složitý fenomén, respektive větu jazyka L_u , a to analogicky s příkladem orbity v kapitole 5. Světelné vlnění v L_u (fyzickém světě) je větou vyjadřující elektromagnetické vlnění o vlnové délce cca 390-760 nm. Slovní označení „světelné vlnění“ je pak termínem některého z jazyků L_1-L_n . Některý jazyk L_n je pak obohacen právě o termín označující větu, jež vyjadřuje vlnovou délku daného elektromagnetického vlnění.

Potud je aplikace Modelu M_1 na Russellův realistický model smysluplná. Vystávají ovšem dva problémy. První je totožný s problémem, který jsme viděli již v kapitole 5, a sice problém se spoluobohacením jazyka L_u o pojem světelného vlnění. K tomuto problému se vrátíme v závěru. Druhým problémem, nebo chcete-li překážkou, při aplikaci modelu M_1 je preciznost pojmů typu světelné vlnění. Popis objektů fyzického prostoru je Russellem tvořen formou jakési aproximace, jež je výsledkem několikanásobné zkušenosti v podobě smyslových dat. Důsledně vzato je tedy Russellův realistický model nekompatibilní s naším modelem M_1 a to již kvůli samotným předpokladům modelu M_1 . Jedním z těchto předpokladů je rovněž předpoklad přeložitelnosti jazyka L_u do hierarchie jazyků L_1-L_n . V Russellově modelu jsme ovšem nuceni tvořit termíny jako světelné vlnění na základě aproximací.

7 / Wittgensteinova realistická koncepce a kritika teorie typů

7.1 / Wittgensteinova kritika Russellovy teorie typů

Wittgensteinův realismus, respektive projekt logického atomismu je v zásadě blízký tomu Russellovu. Kriticky se ovšem Wittgenstein postavil zejména k Russellově teorii typů. Učinil tak z titulu svého požadavku nezohledňovat význam znaků při konstrukci logické syntaxe.³⁴ Wittgenstein se s Russellovým paradoxem vypořádává ve čtyřech rozvinutých větách.³⁵

³⁴ „V logické syntaxi v žádném případě nesmí hrát roli význam znaku; musí se dát stanovit, aniž by při tom byla řeč o významu znaku, předpokládat smí jen popis výrazu.“ WITTGENSTEIN, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: Oikoymenh, 2007. s.23 (3.33, 3.331).

³⁵ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s.23, 24 (3.33, 3.331, 3.332, 3.333).

Stroze odmítá samu možnost autoreferenčních vět, což je podle něj v jádru celek teorie typů, neboť taková věta je větným znakem, který by byl použit sám v sobě, což právě Wittgenstein odmítá. Dále pak:

„Funkce nemůže být vlastním argumentem proto, že znak funkce už obsahuje praobraz svého argumentu a nemůže obsahovat sám sebe.

Předpokládejme totiž, že by funkce $F(fx)$ mohla být vlastním argumentem; pak bychom zde měli také větu „ $F(F(fx))$ “ a v ní by musely mít vnější funkce F a vnitřní funkce F různý význam, neboť vnitřní funkce má formu $\varphi(fx)$, zatímco vnější $\psi(\varphi(fx))$.

Společně mají obě funkce jen písmeno „ F “, jež ale samo nic neoznačuje.“³⁶

7.2 / Wittgensteinův realismus v Traktátu

Abychom se, při označení Wittgensteina jako realisty, nedopustili nemístné zkratky, představme si nejprve určitý kontext, který není nepodstatný pro výklad Wittgensteinova logického atomismu a s ním spojeného realistického stanoviska.

V samotnému úvodu k *Traktátu* Wittgenstein podotýká, že smyslem jeho spisu je vytknout hranice myšlení, respektive výrazu myšlení. K vytčení samotné hranice bychom museli moci myslet obě strany hranice, tedy jak to myslitelné, tak to nemyslitelné. Prostředkem k tomu je Wittgensteinovi jazyk, který demarkuje tuto hranici tak, že co lze v jazyce vyjádřit, je i myslitelné, co ale vyjádřit nelze, je třeba považovat za nesmysl.³⁷ Tato demarkace není nepodobná té Kantově, která byla ovšem vedena mohutností rozvažování, Wittgensteinova je vedena jazykem. Položme si nyní dvě otázky. Čím je pro Wittgensteina jazyk? A čím je pro Wittgensteina svět? „Svět je vše, co je zkrátka tak [...] Svět je souhrnem faktů, nikoli jednotlivin.“³⁸

Neboť se v zásadě tážeme po vztahu jazyka ke světu, obě otázky se do značné míry kryjí a tvoří vlastně otázku jedinou. Jazyk je pro Wittgensteina přirozeně charakterizován určitými pravidly (pravidly logiky), která jsou mu inherentní natolik, že smysluplnost výpovědí jazyka je naprosto determinována tím, zda-li tato pravidla respektuje. Pokud naopak nejsou pravidla logiky dodržována, nelze vůbec hovořit o jazyku jako takovém, ba dokonce takto vedené promluvy nejsou v zásadě ani promluvami.³⁹ Jazyk je ovšem, vyjma zmíněné formy, pro Wittgensteina především charakterizován svým vztahem ke světu. Jeho výhradní funkcí je vypovídat věty o světě. Proto také Wittgenstein může tvrdit, že „Svět je soubohem faktů, nikoli jednotlivin“. Vztah jazyka ke světu je takový, že jazyk projikuje možné fakty. „A věta je větný znak ve svém projektivním vztahu ke světu“⁴⁰ K větě ovšem nepatří to,

³⁶ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s24 (3.333).

³⁷ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s 8.

³⁸ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s 11 (1, 1.1).

³⁹ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s18 (3.032), s. 26 (4.003).

⁴⁰ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s18 (3.12).

co je samo projikováno, tedy její součástí je možnost projikovaného, nikoli toto projikované samo. V zásadě tato možnost projikovaného není principem odlišná od kantovské „veškeré možné zkušenosti“.⁴¹

Wittgenstein tento problém dále rozvádí. Představme si větný znak složený z prostorových předmětů, namísto písmen a slov. „Vzájemná prostorová poloha těchto jednotlivin pak bude vyjadřovat smysl věty.“⁴² Větný znak tedy nakonec není ničím jiným, než faktem.⁴³ Jak lze potom chápat větu (1.1), která se v tomto světle může jevit jako konstruktivistický prvek ve Wittgensteinově realistické pozici? Lze jí ve společnosti věty (3.143) chápat takto: „Svět je souborem vět, nikoli jednotlivin.“?

Jakékoli pochybnost o Wittgensteinově konstruktivismu lze ovšem zavrhnout, když si uvědomíme, že v případě komplexního znaku (větného znaku) „aRb“ nelze tento větný znak chápat tak, že by znak sám preskriptivně říkal, že „a“ je k „b“ v relaci R. Naopak to, že „a“ stojí v určité relaci k „b“ říká, že „aRb“.⁴⁴ Tedy dosadíme-li do větného znaku jednotliviny, tak vzájemná poloha jednotlivin nám říká, že jsou v relaci „R“, tedy v určité poloze vůči sobě navzájem. Věty jsou tedy podle Wittgensteina jako šipky, vyjadřují smysl, kdežto jména (jednoduché znaky uplatněné ve větě) jsou „pouhými“ body, jejichž významem je jejich předmět.⁴⁵

8 / Carnapova fyzikalistická koncepce a bytostná bohatost jazyka

Vzpomeňme si nyní na vzorový popis logického atomismu z kapitoly 3. Z doposud uvedeného vyplývá, že Wittgensteinova koncepce cele odpovídá tomuto vzoru. Jednoduché znaky odpovídají jednotlivinám, elementární věty vyjadřují stavy věcí, nebo také fakty a komplexní věty relace faktů. Neboť svět je souborem faktů, nic nebrání isomorfii světa a jazyka, která je držena logickou formou.

Jak Russell, tak ranný Wittgenstein představují relativně neproblematickou realistickou koncepci.⁴⁶ Logický empirismus je v tomto ohledu, ačkoli se vůči němu sám Wittgenstein nakonec ohrazuje, určitým rozpracováním realismu Russella a Wittgensteina. Vezměme si

⁴¹ Ovšem s tím rozdílem, že zde se jedná o vztah jazyka a světa, nikoli rozvažování a „světa“ coby veškeré možné zkušenosti. Kant může postulovat svět věcí samých o sobě, Wittgenstein má k dispozici pouze myslitelné (v jazyku vyjádřitelné) a to, co již myslet nelze.

⁴² WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s19 (3.1431).

⁴³ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s19 (3.143).

⁴⁴ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s19 (3.1432).

⁴⁵ WITTGENSTEIN. *Tractatus logico-philosophicus*. s19 (3.144-3.203).

⁴⁶ U Wittgensteina pomíjím „metafyzický“ charakter předmluvy. Ostatně analýza tohoto aspektu Traktátu nezapadá do tématu práce. U Russella mějme na paměti, že jeho realismus není dogmatickým tvrzením existence vnější věcí. Radikální skepsi zavrhuje z pozice pragmatismu, ovšem jeho vlastní stanovisko vůči ní není odolné, což sám přiznává.

za příklad Carnapa a jeho příspěvek k projektu fyzikalismu, jehož hlavní tezi lze shrnout následovně: „*jazyk fyziky je [intersubjektivním a] univerzálním jazykem*“,⁴⁷ neboť všechny věty systémových jazyků (jazyků speciálních věd, v nichž jsou formulovány obecné vědecké teze), musejí tak či onak popisovat fyzikální stav okolností (*state of affairs*).

Zkusme se nyní podívat, jak lze na Carnapův fyzikalismus aplikovat podmínku bytostné bohatosti jazyka. Pokud jde o přeložitelnost nějakého systémového jazyka do jazyka fyziky, je požadavek zcela oprávněný. Jazyk fyziky si mimochodem můžeme formulovat jako systémový jazyk takového řádu, že je systémovým jazykem všech empirických věd. Podmínkou přeložitelnosti ostatních jazyků do jazyka fyziky je nakonec předpoklad nějaké fyzikální reality. Jsou to právě protokolární věty, které mají zaručit přeložitelnost, tedy věty o fyzickém stavu určitých okolností. Toto stanovisko je v zásadě podobné Russellově představě, že fyzické objekty mají prioritní ontologické postavení (viz. kapitola Russellův realismus). Carnap takto rovněž radikálně formuluje Wittgensteinův realismus a uvažuje možnosti překladu všech jazyků do jazyka fyzika na podkladě tohoto vyhrcoené realistickeho stanoviska. Ačkoli je aplikace požadavku na bytostnou bohatost jazyka, do nějž jsou ostatní jazyky přeložitelné, v rámci Carnapovy teorie koherentní, nelze mezi Tarského hierarchií meta-jazyků a Carnapovou hierarchií jazyků hledat analogický vztah. Tarski buduje meta-jazyk jako prostředek k zavádění nových termínů. Carnap naopak sémantiku všech jazyků bez rozdílu rozšiřuje za pomoci protokolárních vět. Předpoklad, že jazyk fyziky je bytostně bohatší, než jazyky ostatních empirických věd je nicméně oprávněný, má-li být totiž jazyk fyziky systémovým jazykem všech empirických věd, musí být z hlediska sémantiky jazykem nejbohatším. Musí tedy zahrnovat všechny věty systémových jazyků, nebo věty s nimi ekvivalentní.

Jde-li o popis nejazykové skutečnosti jazykem fyziky, je předpoklad, že jazyk nejenže zrcadlí fyzikální fakta, ale zároveň umožňuje pojmenovávat celé vztahy, situace se nijak neliší od příkladu s Koperníkem. Jazyk fyziky nepochybně takovým jevům přiřazuje určitá jména či označení a operuje s nimi. Aplikace modelu M_1 by tedy vypadala stejně, jako v Kuhnově příkladu s Koperníkem, pročez jí ponechávám na čtenáři, chce-li si aplikaci modelu vyzkoušet.

9 / Konstruktivistická kritika

Nemyslím, že by kolem nás bylo více, než pár zarytých konstruktivistů, ať už je řeč o filosofech, nebo lidech paušálně. Věc se má tak, že realistické stanovisko je třeba neustále oslabovat a napadat konstruktivistickými argumenty. Když se totiž problém nepolarizuje a nerozetne na dvě nesmiřitelná stanoviska, lze je obě nakonec považovat za stanovisko jediné,

⁴⁷ „...*physical language is universal language*...“ CARNAP, Rudolf. *Psychology in physical language*. In: A. J. Ayer (Ed.), *Logical positivism*. New York: The Free Press, 1962. s.39.

keré je jaksí „škálované“ podle toho, jak moc jsme je ochotni podrobit kritice. Tím mám na mysli tolik, že poctivý realista v zásadě přijímá většinu konstruktivistických námitek jako prostředků k precizování svého stanoviska. Podobně jako je radikální skepse neudržitelným životním i filosofickým názorem (protože absolutně zastávaná skepse je silně pozitivním stanoviskem), je tomu v zásadě i s konstruktivismem. Skepse nicméně vždy byla hnacím motorem filosofie i vědy, neboť hledala problémy v jinak neproblematicky přijímaných konceptech, podobně jako námitky z pozice konstruktivismu. Pokusme se tedy „neproblematicky“ chápaný realismus zproblematizovat.

9.1 / Quinův realismus

Quine, Carnapův žák, přítel a nakonec i kritik představuje ideální příklad skeptického přístupu, který přináší mnoho konstruktivistických námitek k výše zmíněným teoriím. Ačkoli se Quine hlásí k realismu, jmenovitě k naturalizovanému empirismu, v průřezu celého jeho díla jsou k nalezení teze, které silně inklinují ke konstruktivismu.

Začněme paralelou s Russellem. Jediným epistemologickým zdrojem, který máme bezprostředně k dispozici, jsou pro Russella smyslová data. Ta sice náleží soukromému prostoru, ovšem s tím, že receptory, nervy a mozek jsou entity prostoru společného. Ve společném prostoru se tak nacházíme jak my sami (jakožto fyzická těla s receptory a mozky), tak fyzické objekty, které jsou příčinou smyslových dat. Smyslová data v soukromém prostoru jsou jediným zdrojem poznání o fyzických objektech ve společném fyzikálním prostoru, ale zároveň v něm mají svůj původ.

Quine namísto smyslových dat používá termínu podněty. *„Podněty (triggerings) nejsou vnější předměty, které na nás působí, ale stimulace zrakových, hmatových a dalších receptorů. To, že jsme při poznávání světa odkázáni výhradně na tyto stimulace, že jsou naší jedinou „evidencí“, chápe Quine jako základní tezi naturalizovaného empirismu [...]. Vnější věci, předpokládané příčiny těchto podnětů, [...] vystupují v roli pouhých užitečných pomůcek. Vytvořili jsme si je pro účely předpovídání stimulací, nejsou něčím, co reálně existuje i bez naší konceptualizace.“*⁴⁸ Zásadním rozdílem mezi Russellovými smyslovými daty a Quinovými podněty je fakt, že smyslová data jsou z definice tím, že jsou vnímána subjektem, kdežto podněty jsou v zásadě konceptualizacemi.

Quine narozdíl od Russella nepovažuje podněty za absolutní východisko poznání, ale pouze za pragmaticky výhodné místo, kde začít svou epistemologii. Tedy v kauzálním řetězci vycházejícím od fyzických předmětů, pokračujícím přes smyslové receptory až do mozku, volí Quine smyslové receptory jako počáteční bod své ontologie.⁴⁹ Volba je nicméně na libovůli zkoumajícího. Russell se naopak tím, že považoval smyslová data za jediný

⁴⁸ MARVAN. *Realismus a relativismus*. s. 19, 20.

⁴⁹ MARVAN. *Realismus a relativismus*. s. 19, 20.

zdroj poznání, dostal do poměrně nevýhodné pozice, neboť se nakonec dostává do určitého kruhu argumentů. Smyslová data jsou mu výhradním zdrojem poznání o fyzickém světě. Zároveň ale tvrdí ontologický primát fyzického světa, jehož součástí jsou nakonec i subjekty smyslová data zakoušející, což jej v posledku přinutilo přijímat určité intuice. Naproti tomu Quine je v pozici, kdy všechny části zmíněného kauzálního řetězce mají stejnou ontologickou váhu, ale pouze z pragmatických důvodů přiznává jednomu z článků epistemologický primát.

Quinův problém tedy oproti problému Russellovu tkví v tom, že jeho pozice se limitně blíží konstruktivismu. Právě představa, že bez naší konceptualizace nemají podněty svébytnou ontologickou hodnotu, má silně konstruktivistický charakter. Quine na jedné straně předkládá takřka ryze konstruktivistickou koncepci, veškerý konstruktivismus ovšem zásadně odmítá. Na Quinově termínu pozitů lze tuto „schizofrenní“ pozici zřetelně ilustrovat. Pozit je v zásadě každá konceptualizace, tedy i výše zmíněné podněty. Za pozit lze považovat molekuly, kvarky, metrický systém, tedy v zásadě cokoliv, co slouží jako prostředek pro budování určité teorie. Quine hájí potřebu přijetí určitých pozitů tím, že „...[nějaký] pozit je nevyhnutelný, nahradit jej můžeme pouze dalším neméně umělým prostředkem. Vše, čemu připisujeme existenci, je pozitem a to z pozice popisu procesu budování teorie a současně je skutečným z pozice teorie, která je budována.“⁵⁰ Quinovo stanovisko jde přinejmenším proti přirozené intuici. Pozit, který je na jedné straně výhradně výsledkem konceptualizace a jedná se tak o jazykový konstrukt určitého druhu, je z pohledu teorie skutečně existující entitou, respektive nedává smysl dávat jeho „skutečnou“ existenci v otázku. Zdá se, že nakonec Quine musel na místě, kde Russell přijal určité intuice, přijmout naopak proti intuici jdoucí stanovisko, což lze do jisté míry považovat za důsledek přirozené slabiny realistického stanoviska, které není zcela odolné vůči určité skepsi.

9.2 / Quinova teze o neurčitosti překladu

Quine je, vzhledem k záměru této práce, ideálním myslitelem k interpretaci. Jeho realismus neodmítá v zásadě ryze konstruktivistické teze. Jeho tematický záběr je ovšem širší a velice pestrý. Quinův výjimečný koncept realismu je zároveň úzce spjat s poměrně svéráznou koncepcí tvorby jazyků a ontologie a s tím související problematikou mezi-jazykových překladů. Nakonec sám Quine přistupuje k otázkám ontologie, jako by šlo o problém ryze jazykový. Ve svém článku *Věci a jejich role v teoriích*, kterým se přesouváme až do 80. let.

⁵⁰ „A posit can be unavoidable except at the cost of other no less artificial expedients. Everything to which we concede existence is a posit from the standpoint of a description of the theory-building process, and simultaneously real from the standpoint of the theory that is being built.“ QUINE, Willard, Van, Orman. *Word and Object*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960. s. 22.

minulého století, představuje svojí představu tvorby jazyka, respektive učení se jazyku, ale i tvorby ontologie a to právě po vzoru výše referovaných dřívějších tezí.⁵¹

Pokud jde o problematiku překladu, zdá se, že se nevyhneme důvěrně známému myšlenkovému experimentu s „*gavagaiem*“. Berme tuto letmou zastávku u tezí o neurčitosti překladu a nečitosti reference jako krok na cestě ke Quinově teorii empiricky ekvivalentních teorií.

Vzijme se tedy na chvíli, spolu s Quinem, do role terénního lingvisty, který se učí jazyku určitého domorodého kmene. Slovu „*gavagai*“, které určitý domorodec pronese, když vidí, nebo ukáže na králíka, se přirozeně budeme snažit porozumět skrze referent, tedy králíka, kterého vidíme na pasece. Předpoklad, že slovem „*gavagai*“ je myšlen králík, ale může být mylný. Odhalit omyl, kdy domorodec myslel louku atp. nebude obtížné. Měl-li ale na mysli neoddělenou část králíka, bude odhalení chyby v překladu v zásadě nemožné. Nemožné je to podle Quina v zásadě i v rámci jazyka jediného, neboť ani v případě našeho rodného jazyka nemůžeme rozhodnout, zda-li má náš partner v debatě na mysli králíka, nebo jeho neoddělenou část. Jinak řečeno, ani v rámci jediného jazyka nelze určit, k čemu jeho výrazy referují. Quine tuto „nemohoucnost“ zve „neurčitostí reference“. „*To, že člověk pozná, že jiný hovoří tímtež jazykem jako on, že se s ním dohoví a že tedy pochopí, co ten druhý svými slovy myslí, považuje Quine za nezpochybnitelnou skutečnost [...] Co mají Quinovy příklady ve skutečnosti ukázat, je to, že smysl tvrzení typu „*gavagai*“ označuje králíka“ a „*gavagai*“ označuje neoddělenou část králíka“ (ale i „*králík*“ označuje králíka“ a „*králík*“ označuje neoddělenou část králíka“) je zásadně problematický a že taková dvě tvrzení dokonce někdy nemusí být v rozporu (aniž by to ovšem znamenalo, že králík a neoddělená část králíka nejsou dvě různé věci).“⁵²*

Všimněme si, že podobně jako u pozitu, který v sobě ukrývá určitý paradox⁵³ nás i zde Quine tlačí k přijetí určitých paradoxních důsledků. Nejprve nás přesvědčil, že překlad není v zásadě možný, aby nás záhy upozornil, že takové stanovisko přirozeně odporuje běžné praxi a každodenní zkušenosti. Celý problém neurčitosti překladu tak ústí v rozuzlení, že neoddělenou část králíka a králíka musíme považovat v zásadě za totéž, respektive otázku rozdílu musíme úplně zavrhnout,⁵⁴ neboť „...je zásadně problematické postulovat takovou charakteristiku jazyka, která by nebyla odhalitelná pozorováním toho, jakým způsobem je jazyk užíván. Takže víme-li, že dva mluvčí užívají nějaké slovo (třeba „*gavagai*“ nebo „*králík*“) zcela stejným způsobem, není podle Quina už žádný prostor pro to, abychom se mohli ještě na-

⁵¹ QUINE, Willard, Van, Orman. Věci a jejich role v teoriích. In: *Vybrané články k ontologii a epistemologii*. Plzeň: FF ZČU, 2006. s. 56-71 (kap.I, II).

⁵² PEREGRIN, Jaroslav. *Význam a struktura*. Praha: Oikoymenh, 1999. s. 116, 117.

⁵³ Za paradoxní považuji představu, že pozit je dílem konceptualizace, jako prostředek vědy, která nám současně pozit předepíše jako součást naší ontologie.

⁵⁴ Nelze sice tvrdit, že rozdíl mezi oběma překlady neexistuje, ale obdobně jako tomu bylo u pozitu zavrhneme otázku po jeho skutečné existenci, zavrhneme i otázku po rozlišení mezi králíkem a jeho neoddělenou částí prostě proto, že naše každodenní jazyková praxe nám jí neumožňuje pokládat.

*víc ptát, zda tímto slovem rozumějí ,skutečně totéž’.*⁵⁵ Zde je dle mého soudu možné chápat argumenty pro přijetí pozitu coby skutečné entity a proti neurčitosti překladu analogicky. Pozity, coby prvky teorie, kterou hájíme, nemůžeme uvádět v pochybnost, neboť by to bylo podle Quina ve své podstatě protismyslné. Rovněž tak nedává smysl ptát se po referentu ve smyslu králíka nebo jeho neoddělené části. V obou případech jde u určitou praxi. V prvním o praktické stanovisko v určité teorii, ve druhém o jazykovou praxi, která jediná ustavuje užití slova králík, nebo gavagai.

9.3 / Quinův myšlenkový experiment empiricky ekvivalentních teorií

Připomeňme si nyní tezi z kapitoly 5 tohoto článku. Podmínku bytostné bohatosti jazyka jsme aplikovali na Kuhnův koncept paradigmatu a považovali jí za nutnou, nikoli však dostatečnou pro změnu paradigmatu v revoluční fázi vědy. Smyslem bylo ukázat, že nejazykovou skutečnost popisující teorie musí splňovat tuto podmínku coby podmínku nutnou, má-li úspěšně popisovat nějaký „vnější svět“. Argumentem byla právě skutečnost, že stávající jazyk teorie nesvedl popisovat mimojazykovou skutečnost úspěšně, neboť jeho sémantika nebyla dostatečně široká.

Quinův myšlenkový experiment empiricky ekvivalentních teorií (nebo také empiricky ekvivalentních systémů světa) chápu jako zajímavé addendum ke Kuhnově *Struktuře vědeckých revolucí* a především jako alternativní úhel pohledu, který má určitý dopad na aplikovatelnost bytostné bohatosti jazyka na téma adekvátního popisu nejazykové skutečnosti.

Nyní k samotnému myšlenkovému experimentu. Představme si situaci, že máme dvě empiricky ekvivalentní teorie. Když budeme teorie testovat hypoteticko-deduktivní metodou, vyvodíme z každé z teorií určité množství pozorovacích vět (*observation sentences*), které lze testovat právě pozorováním. Jedná se v zásadě o stejný postup, jaký navrhuje Carnap v rámci projektu fyzikalismu, tedy o dedukci singulárních vět, které mají podobu „hypotetického“ protokolu, který poté testujeme srovnáním s aktuálním protokolem. V případě empiricky ekvivalentních teorií bude možno z obou dedukovat stejnou množinu takových pozorovacích vět. Jednoduše řečeno, z obou teorií bychom například vyvodili, že určité těleso padá směrem ke středu země a v obou případech je možno tyto věty empiricky ověřovat pokusy s padajícími objekty.

Tyto empiricky ekvivalentní teorie ovšem nejsou v rámci Quinova myšlenkového experimentu ekvivalentní logicky. „*Vezměme si například některou formulaci teorie a vyberme dva z jejich termínů, řekněme ,elektron’ a ,molekula’. Předpokládám, že tyto nefigurují v žádných pozorovacích větách; jsou čistě teoretické. Transformujme pak formulaci naší teo-*

⁵⁵ PEREGRIN. *Význam a struktura*. s. 118.

rie pouhou záměnou těchto dvou termínů.⁵⁶ Takto formulované teorie budou každá tvrdit o elektronech to, co o nich druhá popírá. To lze chápat dvěma způsoby. Jednak tak, že teorie tvrdí totéž a rozdíl je pouze terminologický. Druhou možností je chápat obě teorie tak, že každá zastává zcela odlišná tvrzení. Quine se přiklání k první interpretaci s tím, že jsou zjevně logicky nekompatibilní. Quine navrhuje problém řešit reinterpretací predikátů (*reconstruction of predicates*) našeho jazyka a mapovat náš slovník na otevřené věty. „Tudíž predikát ‚těžší než‘ může být mapován na otevřenou ‚větu x je těžší než y , [...] zatímco predikáty ‚molekula‘ a ‚elektron‘ mohou být mapované na odpovídající otevřené věty ‚ x je elektron a ‚ x je molekula‘...“⁵⁷ Tak jsou dvě rozdílné teorie, které nyní uvažujeme, v zásadě dvěma různými formulacemi teorie jedné, pakliže jsou empiricky ekvivalentní a zároveň existuje taková reinterpretace jejich predikátů, že je možné transformovat jednu teorii v teorii logicky ekvivalentní druhé.⁵⁸

Quinova nerozhodnutelnost (*under-determination*) ovšem vyžaduje, aby pro každou formulaci teorie existovala sice jiná, empiricky ekvivalentní, ale natolik nekompatibilní, že nemohou být vzájemně logicky ekvivalentní ani v případě reinterpretace predikátů. Quine tedy odmítá uchopení nerozhodnutelnosti jako určitých permutací formulací, a snaží se problém interpretovat jako problém neurčitosti překladu.⁵⁹ V této silnější variantě se problém ekvivalence teorií proměňuje v problém přeložitelnosti určitých termínů mezi dvěma teoriemi. Opět tedy platí, že obě teorie jsou empiricky ekvivalentní, avšak některé jejich termíny nelze navzájem přeložit.⁶⁰

Marvan uvažuje takto nastíněný myšlenkový experiment ve vztahu k realismu. Podle jeho slov se musí lišit ontologie obou teorií, tedy každá z teorií nakonec musí postulovat jiný svět. Neboť mezi nimi nelze racionálně rozhodnout, můžeme pouze jednu z teorií přijmout, nikoli však jednu z nich zavrhnout.⁶¹

⁵⁶ „Take some theory formulation and select two of its terms, say ‘electron’ and ‘molecule’. I am supposing that these do not figure essentially in any observation sentences; they are purely theoretical. Now let us transform our theory formulation merely by switching these two terms throughout.“ QUINE, Willard, Van, Orman. On empirically equivalent systems of the world. *Erkenntnis*. 1975, 9(3), s. 319.

⁵⁷ „Thus the predicate ‘heavier than’ might be mapped to the open sentence ‘ x is heavier than y ’ an identity mapping changing nothing, while the predicates ‘molecule’ and ‘electron’ might be mapped to the respective open sentences ‘ x is an electron’ and ‘ x is a molecule’...“ QUINE. On empirically equivalent systems of the world. s. 320.

⁵⁸ QUINE. On empirically equivalent systems of the world. s. 320.

⁵⁹ QUINE. On empirically equivalent systems of the world. s. 322.

⁶⁰ Nejlepším příkladem, který mě napadá by snad mohli být různé typy teorie strun. Tento příklad uvádím jen pro snazší představu empiricky ekvivalentních teorií, nikoli jako příklad, který by sám Quine akceptoval.

⁶¹ MARVAN. *Realismus a relativismus*. s. 27.

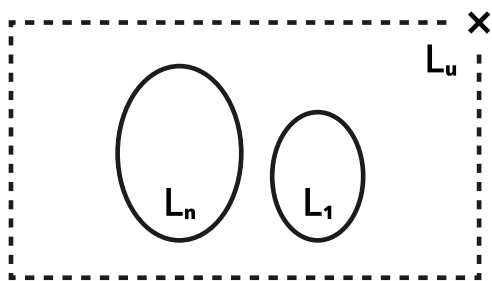
10 / Aplikovatelnost modelů M_1 a M_2 na realismus a konstruktivismus

Je patrné, že Quinův realismus lze stěží chápat jako ucelenou koncepci nebo jako pokus o vybudování nějaké ucelené realistické „teorie“. Obtíž se shrnutím Quinova příspěvku do debaty o realismu a konstruktivismu je o to větší, že určitým způsobem osciluje mezi realismem a konstruktivismem. V tomto ohledu vnímám Quina jako filosofa, který je vhodným adeptem na umístění na nějaké střední místo spojité škály postupující plynule od realismu ke konstruktivismu. Pokud přijmeme takovou interpretaci Quina, nastává obtíž s aplikací modelů M_1 a M_2 , neboť jsou v zásadě oba velice vzdálené Quinovým stanoviskům.

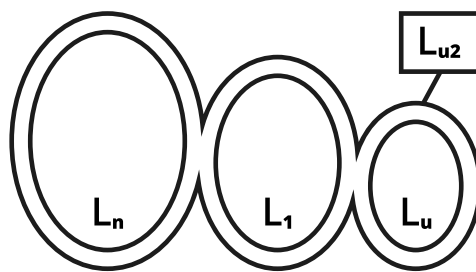
Pokusme se tedy nyní alespoň zkusmo modelovat určitý „ideální“, nebo lépe řečeno „radikální“ konstruktivismus a až poté se vraťme k aplikaci modelů M_1 a M_2 na Quina samotného. Chceme-li modelovat nějaké stanovisko tvrdého konstruktivismu, musíme uvážit přinejmenším dva způsoby, jakými chápat neязыkovou skutečnost (pro účely tohoto myšlenkového experimentu chápanou jako jazyk L_u). První alternativou, jak vnímat L_u v opozici k realismu, je popření samotné existence L_u . V takovém případě již ovšem není řeč o konstruktivismu, ale o radikální formulaci jazykového idealismu, uvažovat i tuto variantu nicméně považují za přínosné. Ve druhém případě, řikejme mu radikální konstruktivismus, budeme zastávat tvrzení, že veškerý popis L_u jazyky L_1-L_n je jazykovou konceptualizací L_u v rámci hierarchie L_1-L_n . Budeme-li uvažovat variantu radikálního jazykového idealismu, zjistíme záhy, že nemáme k dispozici nic jiného, než hierarchii jazyků L_1-L_n , přičemž samotnou existenci L_u popíráme. Tímto, zdá se, veškerá další diskuse končí, neboť jsme zcela uzavřeni uvnitř této jazykové pyramidy L_1-L_n bez jediného okna kamkoli, co by se snad mohlo nacházet za jejími zdmi. Podíváme-li se pozorně, uvidíme, že se jedná o variantu modelu M_1 s tím, že jsme zrušili universum, tedy jazyk L_u . Problémem takto radikálního pojetí je již jeho samotná formulace. Patrně sama gramatika našeho jazyka je v zásadě budována realisticky, tzn. je nějakým způsobem budována s předpokladem existence vnějšího světa. Když upřeme L_u jakoukoli ontologickou váhu, dostáváme se do uzavřeného systému jazyků, který by podle všeho plnil podivnou funkci samomluvy. S odstraněním světa, respektive jazyka L_u , buď odstraníme i všechny případné partnery do diskuse, nebo je redukuje na gramatické jevy v rámci jazyků L_1-L_n . Podobně lze chápat sám jazyk L_u , referujeme-li k němu nějakým způsobem, jako pouhé označení neexistujícího jazyka.⁶²

⁶² Hovoříme-li o jazykovém idealismu, vytane nám na mysl jméno Richarda Rortyho. Jeho filosofický příspěvek by byl v tomto místě mé práce příhodný. Museli bychom ovšem poctivě uvážit, nakolik je Rortyho pozice skutečně idealistická. Téma své práce jsem vymezil jako spor realismu a konstruktivismu a připouštím, že i tak by Rorty znamenal významný přínos pro testování modelů M_1 a M_2 , nebo k dokonce k vytvoření nějakých alternativních modelů. Zpracování Rortyho pozice proto považuji za výzvu pro budoucí práce na toto téma, které nehodlám opustit.

Pokusme se proto na L_u nepohlížet tak, jako by vůbec neexistoval a zkusme přepracovat jeho ontologické ukotvení po vzoru modelu M_2 . Tzn. L_u nechápejme jako jazyk, který je vůči hierarchii jazyků L_1-L_n jazykem externím, ale naopak jako jazyk nejnižšího řádu v hierarchii jazyků L_u-L_n . Nyní tedy hovoříme o variantě radikálního konstruktivismu. V této alternativě se ovšem musíme smířit s paradoxním závěrem, kterým je dokonalá asimilace L_u v jazycích L_1-L_n . Jazyku L_u totiž připisujeme totožný ontologický charakter, jako jazykům L_1-L_n , přičemž jazyky L_1-L_n popisují L_u zcela adekvátně. Nelze se tedy ubránit otázce, v čem by mělo spočívat jakkoli specifické postavení L_u . Celá hierarchie jazyků L_u-L_n je ontologicky stejně neukotvená, nemá pod sebou žádný substrát, ze kterého by mohla vyrůstat. Neboť ovšem nemáme k dispozici nic jiného, než hierarchii L_u-L_n , vnucuje se představa označit celek hierarchie jako svět, řekněme L_{u2} . Taková úvaha nás ovšem znovu vrhá do náruče paradoxů působených autoreferencí, neboť L_{u2} se pak chová jako množina všech jazyků vůbec.

Aplikace modelu M_1 na jazykový idealismus.

Aplikace modelu M_2 konstruktivismus.

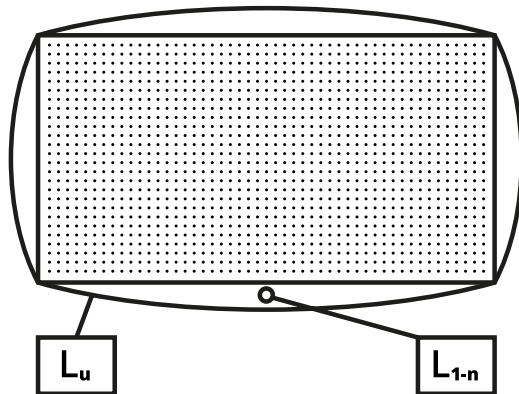
Chápeme-li realismus podobným způsobem jako Marvan, tedy jako tvrzení o existenci vnějšího světa, je radikální jazykový idealismus aplikovaný na model M_1 tak tvrdě formulovaným stanoviskem, že takovou existenci vnějšího světa popírá, a lze jej tedy vnímat jako stanovisko kontradiktorické realismu. Uvažujeme-li realismus v opozici k Marvanovi, jako stanovisko spjaté s korespondenční teorií pravdy, jsme poté při aplikaci radikálního konstruktivismu na model M_2 svědky jakéhosi „realistického obratu“. L_u je totiž jazyky L_1-L_n popisován adekvátně, respektive je jazyky L_1-L_n asimilován.

Předpokládám, že čtenář teď vznáší námitku vůči předpokladu, že jazyk L_u je v rámci radikálního konstruktivismu jazykem nejnižšího řádu v hierarchii L_u-L_n . Jako zastánci radikálního konstruktivismu bychom totiž patrně trvali na nepřeložitelnosti jazyka L_u do jazyků L_1-L_n . S touto námitkou bez výhrad souhlasím, připomínám nicméně, že smyslem modelů M_1 a M_2 je načrtnout a mapovat situaci, která by nastala v okamžiku, kdybychom problém adekvátnosti považovali za vyřešený. V zásadě modelujeme určité stanovisko neutrální vůči otázce adekvátnosti, tzn. otázku adekvátnosti jazyků pro popis nejazykové skutečnosti odsouváme, jako prozatím nepodloženou. Jazyk L_u považujeme v rámci myšlenkového

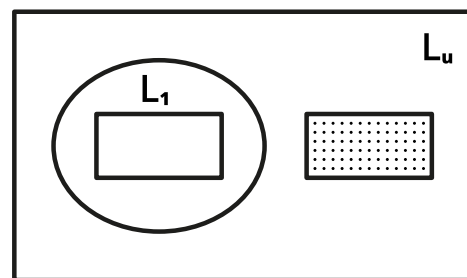
experimentu nejen za přeložitelný do jazyků L_1-L_n , ale všechny jazyky L_u-L_n chápeme jako sémanticky natolik podobné, že meta-jazyky vyššího řádu obsahují všechny věty jazyků nižšího řádu.

Podobně je samozřejmě možné namítat i proti aplikaci modelu M_1 na realistické stanovisko. Podmínka bytostné bohatosti není realismu nijak inherentní. V rámci modelu M_1 ovšem podmínku bytostné bohatosti stanovují záměrně, neboť se jedná jasným způsobem formulované kritérium adekvátnosti. Jak podmínku bytostné bohatosti, tak celý model M_1 považují za užitečné pomůcky při modelování hypotetických situací. Smyslem modelu je pak prozkoumat, jak se realistické stanovisko chová za nepřiměřeně vstřícných podmínek.

Na Kuhnovo, nebo Russellovo příkladu jsme pozorovali aplikaci modelu M_1 na konkrétní realistická stanoviska. Například u Russella jsme pozorovali jistou míru nekompatibility M_1 a Russellovy vlastní koncepce. Smyslem práce, jak jsem již předesílal v úvodu, není samotná aplikace M_1 na konkrétní filosofická stanoviska, respektive nějaká forma jejich sjednocení, ale prověření chování realismu, potažmo konstruktivismu, za určitých podmínek.

Aplikace modelu M_1 na realismus. Diagram znázorňuje ucelené poznání L_u .

Aplikace modelu M_1 na realismus. Diagram znázorňuje neucelené poznání L_u .

Vraťme se proto nyní k samotnému modelu M_1 a aplikujme jej na určitou představu „ideálního“ respektive „radikálního“ realismu obdobně, jako jsme činili výše s koncepcemi radikálního konstruktivismu a jazykového idealismu. Uvažujme L_u jako universum, které zahrnuje hierarchii jazyků L_1-L_n . Pozorování dějů ve světě chápeme jako čtení vět jazyka L_u , přičemž čtení a pochopení vět nic nebrání, jinak řečeno předpokládáme, že konverze nejazykové skutečnosti do jazyků L_1-L_n je neproblematická. Pro lepší představu přikládám 2 diagramy, první znázorňuje neúplné poznání světa (nazvěme si tento model R_1), druhý ucelené poznání světa (označme si jej R_2). Předpokládejme dále, že máme dvě teorie světa, docela podobným způsobem, jako tomu bylo výše u příkladu s Koperníkem. První postihuje pouze určitý výsek pozorovaných vět jazyka L_u , druhá celek jazyka L_u . V případě modelu R_1 je patrné, že značnou

část univerza zabírá slovní aparát jazyků L_1-L_n . V případě R_2 ovšem dochází k situaci, kdy je v universu L_u poněkud těsno. Jak chápat vyplnění universa L_u jazyky L_1-L_n ? Máme opět dvě možnosti, buď byly jazyky L_1-L_n součástí universa ještě před jejich faktickým vznikem, nebo se universum jejich vybudováním o tyto jazyky obohatilo dodatečně. V obou případech ovšem docházíme ke znepokojivě konstruktivistickému předpokladu a sice musíme připustit, že jazyky L_1-L_n tvoří značnou část universa L_u . Ve druhém případě dokonce rozšiřují hranice L_u , které má podle předpokladů modelu M_1 obsahovat konečné množství termínů a typů vět.

Domnívám se, že v obou případech, tedy jak při aplikaci modelu M_2 na radikální konstruktivismus a modelu M_1 na radikální jazykový idealismus, tak při aplikaci modelu M_1 na realismus jsme svědky poměrně neočekávaných problémů. Z pozice realismu jsme nuceni přijmout konstruktivistické důsledky modelu. Naopak již během formulací konstruktivistického, ale i idealistického stanoviska musíme čelit nemalým obtížím s terminologií a napínat gramatiku našeho jazyka k prasknutí, abychom vůbec smysluplně popsali model „světa“ bez „světa“. V obou variantách, konstruktivistické i idealistické svádíme boj s ontologickou neukotveností dané hierarchie jazyků. Považujeme-li nicméně formulaci za přijatelnou, musíme neodbytně přijmout její realistické důsledky, jako tomu bylo u aplikace konstruktivismu na model M_2 .

Doufám, že nyní je již zřejmý záměr, se kterým jsem modely M_1 a M_2 představoval. V jejich rámci jsem definoval podmínky příznivé k řešení sporu realismu a konstruktivismu, v průběhu analýzy jsme nicméně měli možnost sledovat paradoxní důsledky obou stanovisek. Nabízí se myšlenka, kterou jsem předesílal výše, že je jsou obě pozice, jsou-li formulovány takto ostře, dost možná postradatelné. Svě další úsilí při zkoumání problému realismu a konstruktivismu bych proto rád obracel směrem k určitému smíření obou pozic a v tomto smyslu jsem nucen připustit, že tato práce byla spíše jejich otevřenou radikalizací. V tomto duchu smíření bych se rád ještě na okamžik vrátil ke Quinovi, na němž jsme aplikaci modelů ještě netestovali. Otevřeně přiznávám, že mým původním záměrem bylo interpretovat Quina jako silně tendujícího ke konstruktivismu a aplikovat na něj model M_2 . Taková interpretace by však byla více než násilná a právě Quine mě nakonec dovedl k představě určitého smířování obou stanovisek.

Quinovo pragmatické stanovisko v tomto smyslu příkladné. Vezměme si za příklad Quinovy pozity. Jejich ontologický status je jiný z hlediska určité teorie, jíž jsou inherentní, a jiný je co do jejich místa ve světě. Otázka adekvátnosti určité teorie a jejích pozitivů není Quinem chápána ani jako problém korespondence, ani ve smyslu bytostné bohatosti, tedy obsažení vět jednoho jazyka v nějakém meta-jazyce. Připouštím, že lze chápat pozity jako jména označující komplexní děje, respektive věty jazyka L_u , právě tak, jako jsme se o to pokoušeli v případě orbity u Koperníka v Kuhnově příkladu. Na druhou stranu Quine výslovně odmítá nějaké pevné ontologické ukotvení pozitu. V tomto ohledu právě spatřuji Quinův pragmatismus jako svého druhu smíření radikálních konstruktivistických i realistických stanovisek. Podobně pragmatické je nakonec, jak jsme viděli, i rozuzlení Quinova myšlenkového experimentu s neurčitostí reference a překladu.

11 / Závěr

Napříč celou prací jsem představil konkrétní filosofické koncepce převážně tendující k realismu. Konstruktivistický element tak v rámci historického exkurzu představuje Quine, jehož práci ovšem nelze považovat za optimální ukázkou konstruktivismu. Jeho vstřícnost vůči konstruktivistickým elementům mi ovšem nakonec byla Inspirací.

Původním záměrem bylo operovat se dvěma radikálními modely a sledovat vývoj situace, která nastane ze pevně daných podmínek, jež jsem definoval úmyslně příznivě. Příznivost podmínek spočívala v hypotetickém odstranění problému konverze nejazykové skutečnosti do jazyka, nebo hierarchie jazyků. S nejazykovou skutečností jsem v rámci modelů operoval jako s jazykem S_U . Adekvátnost jazyků, respektive meta-jazyků k popisu jazyků nižšího řádu, respektive objektových jazyků, jsem definoval za pomoci Tarského termínu bytostné bohatosti jazyka. Žádná z konkrétních filosofických koncepcí nicméně neodpovídala cele radikálně formulovaným modelům M_1 a M_2 , což mě vedlo k formulaci vzorových, radikálních pozic konstruktivismu, idealismu a realismu, které jsem pro názornost představil v podobě diagramů.

Z aplikace konstruktivistických, idealistických i realistických koncepcí na modely M_1 a M_2 je patrných hned několik důsledků. Formulace konstruktivistického stanoviska je velice obtížná, neboť v jejím průběhu narážíme na problém s ontologickým ukotvením nejazykové skutečnosti, chcete-li světa. Považujeme-li formulaci radikálního konstruktivismu vůbec za možnou a modelujeme-li jí po vzoru modelu M_2 , jsme svědky určitého obratu konstruktivistické teze k realismu. Obdobným způsobem je radikálně formulovaný realismus nucen vpustit do svého modelu prvky konstruktivismu.

Především Quinův pragmatický přístup je pro mě proto inspirativním, neboť radikálně formulovaná stanoviska generují značné obtíže. V průběhu psaní tohoto textu jsem si čím dál tím více, zásluhou Quina, ale i ostatních zmíněných koncepcí, začal uvědomovat, že chápání konstruktivismu a realismu jako nesmiřitelných pozic je dost možná přežitou představou. Čím dál více se začínám přiklánět k představě spojité stupnice, škály, jejímiž mezními body jsou krajní konstruktivismus a realismus. Věřím ovšem, že vykonaná práce neztrácí na smyslu, neboť přinejmenším modelovala obtíže, které nás čekají, hájíme-li příliš radikální pozice. Radikalismus má nakonec i v běžném životě svůj smysl a své místo. Jeho místem je propadliště dějin, jeho smyslem je chytnout se za nos a jít dál. Je místem této práce propadliště dějin? Upřímný optimismus (dílem realistický, dílem konstruktivistický) mi dovoluje doufat, že ano.

/ Seznam literatury

CARNAP, Rudolf. Psychology in physical language. In: A. J. Ayer (Ed.), *Logical positivism*. New York: The Free Press, 1962. s. 39-44.

KUHN, Thomas, Samuel. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh, 1997. ISBN 80-86005-54-2. 206 s.

MARVAN, Tomáš. *Realismus a relativismus*. Praha: Academia, 2014. 148 s. ISBN 978-80-200-2377-3. 200 s.

PEREGRIN, Jaroslav. *Obrat k jazyku*. Praha: Filosofia, 1998. 193 s. ISBN 80-7007-102-8. 193 s.

PEREGRIN, Jaroslav. *Význam a struktura*. Praha: Oikoymenh, 1999. ISBN 80-86005-93-3. 292 s.

QUINE, Willard, Van, Orman. On empirically equivalent systems of the world. *Erkenntnis*. 1975, 9(3), s. 313-328.

QUINE, Willard, Van, Orman. Věci a jejich role v teoriích. In: W.V.O Quine, *Vybrané články k ontologii a epistemologii*. Plzeň: FF ZČU, 2006. ISBN 80-7043-510-0. s. 56-80.

QUINE, Willard, Van, Orman. *Word and Object*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960. ISBN 0-262-67001-1. 296 s.

RUSSELL, Bertrand. Mathematical Logic as Based on the Theory of Types. *American Journal of Mathematics*. 1908, 30(3), s. 222-262.

RUSSELL, Bertrand. *The Problems of Philosophy*. New York: H. Holt, 1912. 276 s.

SCHUSTER, Radek. Axiom redukovatelnosti: za zrcadlem paradoxu a co tam Russell našel. *Filosofický časopis*. 2013, m.č.2, s. 167-187.

TARSKI, Alfred .The Semantic Conception of Truth: and the Foundation of Semantics. *Philosophy and Phenomenological Research*. 1944, 4(3), s. 341-376.

WITTGENSTEIN, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: Oikoymenh, 2007. ISBN 978-80-7298-284-4. 88 s.

/ Summary

The main objective of this undergraduate thesis is the study of the conflict between constructivism and realism. This is achieved by means of relevant literature review, as well as the creation of my own models for each viewpoint.

In the literature review, I concentrated on the works of Russell, Carnap, Quine and others. For a comparative perspective, I turned to Marvan's writings on the topic.

For the formulation of the hypothesis itself, and for the construction of the models for the realist and constructivist viewpoints, respectively, I used Tarski's concepts of meta-language and essential richness. I based my models on the assumption that a nonlinguistic reality is reducible to a specific language. Through the application of the models to the constructivist and realist viewpoints, respectively, I intended to emulate the situation where the difficulty of converting a nonlinguistic reality to a specific language is obviated.

In principle, the thesis introduces the conflict between realism and constructivism against the background of an original thought experiment. The models themselves are meant to be a first tentative attempt in that general direction, one that may need a further refinement in the future. As the outcome of the modeling results in unexpected conclusions, this further refinement appears potentially warranted.